

SAMVAD E-JOURNAL

ISSN (Online) : 2583-8334

(International Peer-Reviewed Refereed Journal)

Volume 2, Issue-2, April to June : 2024

Published by Rangmati Publication

<http://www.rangmatipublication.com/>

“આત્મજાગૃતિની કવિતા – ‘આતમરામને’ ”

Dr.Kusum Pardeshi

Self awareness – સ્વ જાગૃતિ, ‘આત્મજાગૃતિ’ ‘આત્મજ્ઞાન’ જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય હોય એ આદર્શ સ્થિતિ છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાના જીવન પ્રત્યે સ્વ પ્રત્યે સભાન હોય એ ઇચ્છનીય બાબત છે. પરંતુ સામાન્ય માણસ જીવ-શિવ-જગત પ્રત્યે એટલો સભાન હોતો નથી. સાહિત્યનું કામ આ સભાનતા લાવવાનું પણ રહ્યું છે. આમ તો, આચાર્ય મમ્મટે દર્શાવેલ સાહિત્યના પ્રયોજનોમાં આનંદનું પ્રયોજન એ જ પ્રથમ સ્થાને છે. પરંતુ નીતિવિષયક સાહિત્ય, જીવન-દર્શન આપતું સાહિત્ય, આત્મજાગૃતિ પ્રત્યે સભાન કરતું સાહિત્ય સનાતન અને ચિરંજીવ સાહિત્ય બનતું હોય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રારંભકાળ એટલે મધ્યકાલીન યુગ. આ યુગનું સાહિત્ય જોતાં જીવ, શિવ, જગત, આત્મજાગૃતિ, જ્ઞાન-વૈરાગ્ય, ભક્તિબોધ, તત્ત્વજ્ઞાનને લગતું ઘણું પદ્ય સાહિત્ય મળે છે. ભોજો ભગત, કવિ ધીરો, પ્રીતમદાસ, વલ્લભ મેવાડો, નરસિંહ મહેતા, અખોજાની, દયારામ વગેરે પાસેથી મળતું સાહિત્ય ઘણુંખરું આત્મજાગૃતિ, સ્વજાગૃતિને લગતું છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના અર્વાચીનકાળમાં આવીએ છીએ ત્યારે ઘણું વિષય-વૈવિધ્ય અને વિવિધ અભિવ્યક્તિની શૈલી જોવા મળે છે. સૌથી વધુ જીવનલક્ષી સાહિત્ય ગાંધીયુગમાં સાંપડે છે. ગાંધીજીએ પ્રબોધેલી ભાવનાઓ અને તેમના વિચારોના પ્રભાવે સાહિત્ય રચાવાનું શરૂ થાય છે. કહો કે મહાત્મા ગાંધીજીના સંપર્કે આ યુગનું સાહિત્ય ફૂલે ફાલે છે. ગાંધીયુગના કવિ, વાર્તાકાર, નિબંધકાર, વિવેચક એવા રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક પાસેથી પણ ઘણું સત્ત્વવંતું સાહિત્ય મળે છે. રા.વિ. પાઠક ‘શેષ’ ઉપનામે કાવ્યો આપે છે.

રા.વિ. પાઠકનું સાહિત્ય-સર્જન જોતાં તેઓ જીવનધર્મી સાહિત્યકાર જણાય છે. ‘આતમરામને’ કાવ્ય તેમની પાસેથી મળતું સ્વ-જાગૃતિનું કાવ્ય છે.

કવિ પોતાના આત્મા પ્રત્યે, સ્વ પ્રત્યે કેવા સભાન છે અથવા તો સ્વ પ્રત્યે સભાન થવું કેટલું બધું મહત્વનું છે એ વાત તેમના કાવ્યમાંથી પસાર થતાં સમજાય છે.

‘આતમરામને’ કાવ્યના પ્રારંભે જ કવિ કહે છે કે -

‘હજીયે ન જાગે મારો આતમરામ !’

પંક્તિના પ્રારંભે જે મૂકાયેલ ‘હજીયે’ શબ્દ સૂચવે છે કે, કવિએ આ આતમરામને જગાડવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે. અથાક પ્રયત્નોને અંતે પણ આતમરામ જાગ્યો નથી. કોઈ પ્રયત્નો કારગત નીવડ્યાં નથી.

જાગ્રત કવિ જ અન્યને જગાડી શકે. સાચું સાહિત્ય આત્મનિરીક્ષણ તરફ ન પ્રેરે તો જ નવાઈ ! સુષુપ્તાવસ્થામાંથી જાગ્રત અવસ્થા તરફની ગતિ, સંકુચિતમાંથી બૃહતતા તરફની ગતિ મનુષ્ય અવતારનું ગંતવ્ય સ્થાન છે. જન્મારો સફળ કરવા જાગૃતિપૂર્વકનો પુરુષાર્થ કરતાં રહેવું પડે છે. આત્મચેતના પ્રગટાવવી અને તેનું ઉર્ધ્વાકરણ કરવું મનુષ્યાવતારનું સાર્થકપણું છે.

જાગૃત કવિની આ વેદના છે કે, ‘હજીયે ન જાગે મારો આતમરામ.’ પરંતુ કવિ આ બાબતે સભાન છે કે, એમનો આતમરામ હજી જાગ્યો નથી. આતમરામને જગાડવાના પ્રયત્નો ચાલુ છે. આતમરામ જાગશે એ શ્રદ્ધા, આશા એ એમની સભાનતાના નિર્દેશક છે.

કવિની વાણી રૂપકાત્મક બનતી જાય છે. સંસારને સમુંદરનું રૂપક આપતાં કવિ જણાવે છે કે,

‘સમુંદર ઘૂઘવે છે દૂર, વાયુ સૂસવે ગાંડોતૂર,
સમજુ ન ભરતી કે, આ તો આવે તૂફાન.’

સંસારસાગરમાં અનેકવાર ભરતી અને ઓટ આવે છે. સંસારસાગરનો ઘૂઘવાટ પણ ભયંકર હોય છે. જીવન આખું સંઘર્ષોરૂપી તોફાનથી ભરેલ હોય છે. ત્યાં આત્મજાગૃતિ વિનાનું જીવન તો કેવું ડામાડોળ થાય અને એટલે જ કવિ આતમરામ નથી જાગ્યો તેનો અફસોસ વ્યક્ત કરે છે.

હરિહર ભટ્ટની પણ એક સુંદર કાવ્ય છે જેમાં કવિ કહે છે કે –
‘એક જ દે ચિનગારી મહાનલ, એક જ દે ચિનગારી’

કવિ પરમાત્માને ‘મહાનલ’ અર્થાત અગ્નિસ્વરૂપે સંબોધે છે. કવિ પરમાત્માને કહે છે કે, ચક્રમક સાથે લોહું ઘસવામાં આખી જીંદગી ખર્ચાઈ જાય છે પણ આ જામગરીમાં એક તણખો પડતો નથી. અર્થાત જીવનને જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશનું એક કિરણ પણ મળતું નથી. આ જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશનું કિરણ એટલે જ સ્વ-જાગૃતિ, આત્મજ્ઞાન.

કાવ્ય આગળ વધતાં કવિ શેષ સંસારસાગરમાં જીવન નૌકા લઈને તરી રહેલ મનુષ્ય સાથે શું બને છે એ વર્ણવતાં કહે છે કે –

‘સઠ સંઘા ફડફડે, દોર ઘિગા કડકડે,
હાજર સૌ ટંડેલ એક આ સૂનાં છે સુકાન ! ’
મારાં સૂનાં છે સુકાન !
હજીયે ન જાગે મારો આતમરામ.’

સંસારસાગરમાં નૌકા તો પ્રવેશી ચૂકી છે. નૌકાના સઠ પણ ચડાવેલા છે. એના સૂત્રો-દોરડાંઓ મજબૂત છે. એ નાવ ચલાવનારા પરિબળો, ટંડેલો વગેરેય હાજર છે. પરંતુ ‘સૂનાં છે સુકાન’. અર્થાત આ જીવન નૌકાને દોરવણી આપે, નૈતૃત્વ પૂરું પાડે એની ખોટ છે. પોતાનો આતમરામ જે હજી સુષુપ્ત અવસ્થામાં છે, તે જીવનને

ઉદ્ધર્વ ગતિ આપી શકતો નથી. કદાચ સંઘર્ષોરૂપી તોફાનોમાં જીવન તહસનહસ પણ થઈ શકે છે. જો સ્વ.જાગૃતિ ન હોય તો.

જો મનુષ્યે જીવનમાં આવતાં સંઘર્ષો, તોફાનોનો સામનો ન કરવો હોય તો એક વિકલ્પ ખુલ્લો હોય છે. જીવનનૌકાને નાંગરેલી જ રાખવી. હાથ પર હાથ રાખીને બેસી રહેવું. પરંતુ જ્યાં ગતિ નથી ત્યાં જીવન જ નથી. કવિની પંક્તિઓ આ કથનને સમર્થન આપે છે.

‘વહાણ રાખું નાંગરેલું, વેપાર શી રીતે ખેડું ?
સવાયા થાશે કે જાશે મૂળગામ દામ !’

જીવનનૌકાને નાંગરેલી જ રાખવી. એવી જડતા તો નાશ તરફ જ લઈ જાય છે. એટલે મઝધારમાં જીવનનૌકાને તોફાનોનો સામનો કરતાં-કરતાં આગળ લઈ જવી ને હેમખેમ પાર પડવું એ જ સાચું મનુષ્ય જીવન છે. વહાણ નાંગરેલું હોય તો વેપાર શી રીતે ખેડાય ? જીવનમાં તો સતત ગતિ હોવી જોઈએ અને એ ગતિ બેશક ઉદ્ધર્વગતિ જ હોવી જોઈએ ને એ બધાંના મૂળમાં છે આત્મજાગૃતિ.

આપણને પરમાત્માએ આપેલી-છતી શક્તિએ, સજજનતાએ આળસ કરીને જડ બનીને બેસી રહીએ, સુષુપ્તાવસ્થામાં રહીએ તો પાલવે નહિ. ગુજરાતી ભાષામાં એક કહેવત છે કે -

‘જે બેસી રહે એનું ભાગ્ય પણ બેસી રહે છે.’

અમૂલ્ય મનુષ્યાવતાર અનેક ફેરાઓ પછી જો મળતો હોય તો ઝિંદાદિલીથી હોશવાપૂર્વક જીવી જાણવું એ જ યથાર્થ છે. મનોજ ખંડેરિયાનો એક સુંદર શેર છે -

‘પૂછ એને કે જે શતાયુ છે,
કેટલું ક્યારે ક્યાં જીવાયું છે.’

એટલે જ કવિ કાવ્યને અંતે કહે છે કે -
‘હવે તો થાય છે મોડું, વીનવું હું પાચે પડું
મારે તો થાવા બેઠો છે ફેરા આ નકામ !’

સ્વજાગૃતિ સાથેનું ગુણવત્તાસભર જીવન જીવવું એ સભાન મનુષ્યનું લક્ષ્ય છે. કવિ તો નિઃશંકપણે સભાન હોય જ છે. કવિને પોતાનો ફેરો નકામો નથી કરવો. જીવનમાં જેમ બને તેમ જલ્દી આત્મજ્ઞાન પ્રગટાવવું છે. સ્વજાગૃતિ મેળવી લેવી, મોટિવેટ થવું, ખૂબ જ આવશ્યક છે. એટલે જ સભાન કવિને એવું લાગે છે, કે ‘હવે તો થાય છે મોડું’ આ જન્મારો નકામો નથી કરવો એટલે એ તો પગે પડીને વિનવે છે, જાણે કે પોતાની જાતને જ કહેતાં હોય કે -

‘જાગોજી જાગોજી મારા આતમરામ, વહાલા આતમરામ.’

જેનો માહ્યલો જાગી ગયો છે, એને કોઈ ભય કે હાનિ નથી. સમયસર જાગવું એ કર્મ અને ધર્મ બંને છે. ચંદ્રકાન્ત શેઠ કહે છે તેમ ‘આત્મજાગૃતિ સાથે જ આત્મશક્તિઓ ને પરમાત્મા શક્તિનો આશ્વાસક અને પ્રસન્નકર પ્રેરણા-સંચાર અનુભવાશે. ‘ આત્મજાગૃતિવાળા મનુષ્યને ડૂબવાનું કે ગુમરાહ થવાનું હોતું નથી. અહીં તો કવિ આતમરામને, અંતરાત્માને જાગવાનું કહી વસ્તુતઃ પોતાનામાં રહેલ પરમાત્માના અંશનો ખરેખરો સાક્ષાત્કાર થાય એવું ઈચ્છે છે.

કવિ કાવ્યને પ્રારંભે ‘હજીયે ન જાગે મારો આતમરામ’ કહીને વેદના, પોતાને થયેલ અફસોસ વ્યક્ત કરે છે. પરંતુ કાવ્યને અંતે તેઓ સીધા અંતરાત્માને જ જાગ્રત કરવા ‘જાગોજી જાગોજી’ એવાં વિનવણીનાં શબ્દો કહે છે. જાણે કે અંતરાત્મા જ પોતાનું સર્વસ્વ છે ! ખરા અર્થમાં તો અંતરાત્મા જાગશે તો જ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થશે. સ્વ-જાગૃતિ પરમાત્મા પ્રત્યેની ગતિ કરાવે છે, ને જીવનને ધન્ય બનાવે છે.

આ કાવ્યમાં કવિ એક પુરુષાર્થી જીવાત્મા ભાસે છે. ખૂબ જ સરળ શબ્દોમાં ગહન વાત લઈને આવતાં કવિએ પ્રયોજેલ ‘આતમરામ’ જેવો શબ્દ પણ ધ્યાનાર્હ છે. અહીં ભાવને અનુકૂળ એવી સરળ, ઋજુપદાવલિ પ્રયોજાઈ છે. સમુંદર, તુફાન, વહાણ, વેપાર વગેરે જેવાં રૂપકાત્મક શબ્દોનો વિનયોગ કાવ્યને સચોટતા બક્ષે છે. મનુષ્યએ કઠિન પુરુષાર્થી કરીને પોતાના અંતરાત્માને જગાડવાનો છે અને ત્યારબાદ પરમાત્માને પામવાના સજાગ પ્રયત્નો કરવાના છે. કેવું ગહન અને દિશાસૂચક વક્તવ્ય સરળ બાનીમાં !

સભાન કવિને પણ અનેક પ્રયત્નો કરવા પડે છે એ ‘હજીયે ન જાગે’ દ્વારા સૂચવાય છે. તો સામાન્ય મનુષ્યએ તો માંહ્યલાને જગાડવાના કેવા અથાક પ્રયત્નો કરવા રહ્યાં. આ નાનકડી અને સરળ કાવ્ય આપણને ભાવકને ભીતરીયાત્રા કરાવે છે. પોતાના અંતરાત્માને જગાડે જ છુટકો છે. એમાં જરાય મોડું ચાલે નહિ. આ સંસારસાગરમાં પોતાની જીવન-નૌકાને તરતી રાખવા, આવતાં તોફાનોમાંથી પાર ઉતારવા પુરુષાર્થી બનવું રહ્યું. સ્વ-જાગૃતિ તરફ પ્રયાણ કરવું રહ્યું. પોતે જ પોતાની જાતને પ્રેરણા આપવી રહી. આત્મજાગૃતિ પામેલો મનુષ્ય જ સાચું જીવન જીવી જાણે છે.